

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A

*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festmény „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékéként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5
ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

HERMANN ZOLTÁN

„Itt állani, lépni veszedelmes...”

Kazinczy jegyzései Horváth Ádám *A lélek halhatatlansága felől való gondolatairól*

Aligha tévedünk nagyot, ha a lélek halhatatlanságának kérdését és a kérdéskör történetét – különösen, ami a XVIII. század végének e tárgy körben zajló disputáit illeti – a korszak konkrét teológiai-antropológiai kérdésfelvetéseinek jócskán túlmutatóan tartjuk. A lélek halhatatlanságáról szóló vita csak részben volt a teológia tudományos fogalmi rendszerén belüli vita, a kérdés XVIII. századi (szinte átláthatatlan) irodalmában kifejtett álláspontok gyakran valami egészen másra kerestek választ. Ha a platóni kérdésfelvetésnek, az úgynevezett metafizikai érvek problémájának felvilágosodás kori reneszánszára gondolunk, a lélek halhatatlanságának kérdésére úgy tekinthetünk, mint a teológia és a filozófia tudományának elkülönülését követő tudománytörténeti konfliktusra. Ha az érvcsoportok között a lélek anyagiságának vagy isteni eredetének vitája bukkan fel, a teológia uralta természetszemlélet és az új, természettudományos felfogás polémiája tűnhet – beleértve a modern pszichológia megszületésének tudományelméleti alapvetéseit – a voltaképpeni témának. De a lélek halhatatlanságának problémája a XVIII. században végső soron etikai és politikai ideológiai probléma is, amennyiben a keresztény/keresztyén hittételek igazolhatóságára, azaz tulajdonképpen Isten létére vagy nem létére való rákérdezést látjuk mögötte. A XIX–XX. századi tudománytörténet távlatából olyan súlyos kérdésekkel állunk szemben, amelyekről könnyű belátni, hogy ez a kérdés a XVIII. század végének tudományos és költői diskurzusában, s főleg a magyar nyelven született művekben már csak cenzurális és öncenzurális okokból sem jelenhetett meg a maga nyíltságában.

Nem volna szabad ugyan figyelmen kívül hagynunk a XVIII. század végi, XIX. századi eleji, magyarországi teológiai-filozófiai-irodalmi diskurzus recens, idegen nyelvű művekre való hivatkozásait – előrebocsájtom, hogy a jelen tanulmányban ezt magam is komoly módszertani hibának látom –, de így is szembeűnő, hogy a lélek halhatatlanságának kérdésére vonatkozó, egykorú magyar nyelvű anyag milyen sokrétű és milyen terjedelmes. A teljesség igénye nélkül olyan teológiai, filozófiai műveket és tankönyveket kell átolvasnia a kérdéskört kutató filológusnak, mint a katolikus Sartori Bernard 1772-ben, Egerben megjelent filozófiakönyvét és ennek későbbi, protestáns párját, a pápai Tóth Ferenc által 1804-ben megjelentetett teológia-tankönyvet, Ányos *Háromnapi lelki magánosságra kiosztott elmélkedéseinek* negyedik darabját, Pálóczi

Horváth Ádám 1792-ben megjelent *Psychológiáját* és az ugyannerre a felhívásra beérkezett, kéziratban maradt győztes pályamunkát, Bárány Péter művét, Csernátoni Sámuel 1795-ös Flögel-, illetve Pajor Gáspár 1793-as Mendelssohn-fordítását és másokat.¹ Révai Miklóstól Bessenyein és Pálóczi Horváth Ádámon át Csokonai *Halotti versei*g a filozófiai és a tanköltészeti műfajokban is születtek a kérdésfeltevést illető eminens szövegek.

Ezekhez az átfogó kidolgozásokhoz képest periférikus jelentőségűnek tűnik Kazinczy alig egyoldalnyi megjegyzése, amely az *Orpheus* első kötetében olvasható, s Horváth Ádám 1788-ban Pápán, *A lélek halhatatlansága felől való gondolatok* címmel megjelent filozófiai költeményével száll vitába. Periférikusnak tűnik, ám az egykorú irodalmi beszédmódok tekintetében bizonyosan nem az.

Az irodalomtörténet, a filozófia- és pszichológiatörténet régóta kijelölte Pálóczi Horváth költeményének helyét a lélek halhatatlanságának, Isten létének kérdése körül felhozott korabeli érvcsoportok és érvelésmódok között. Bíró Ferenc 1973-as cikkében² – elfogadva Szauder József korábbi érvelését – Horváth álláspontját Bessenyeie mellé állítja. Bíró később, a felvilágosodás koráról szóló kézikönyvében is megismétli korábbi kijelentéseit az Edward Youngot fordító Horváth Ádámmal kapcsolatban. (Ne feledjük, hogy Horváth költeményének *Ének az Örökké-valóhoz* című befejező része Young *huszonharmadik éjszakájának* verses átköltése!)³ Bíró Ferenc írja:

- 1 SARTORI Bernánd, *Magyar nyelven filozofia. Az az: A böltsesség szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések. Mellyeket sok hiteles böltsesség szeretése tudományát tanítóknak irásiból s könyveiből, egybe szedezetett, és tanított: mostanába pedig a magyar nemzetnek kedvéért ki-botsátott*, Nyomtatott a püspöki iskola betűivel, Eger, 1772; TÓTH Ferencz, *Keresztýén hittudomány, avvagy dogmátika theologia*, Streibig József betűivel, Győrben, 1804; ÁNYOS Pál, „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!” Ányos Pál egyházi beszédei, s. a. r. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet, Veszprém, Vár Ucca, 2009; BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélek-mény*, Bp., Akadémiai, 1990 (első kiadás!); HORVÁTH Ádám, *Psychologia azaz. a lélekről való tudomány. Irattott 1789. esztendőben*, Trattner Mátyás betűivel, Pesten, 1792.; FLÖGEL Károly Fridrik, *Az emberi értelemnek természeti históriája, vagy olyan filozofiai vizsgálás, a mely az emberi elmék tulajdonságainak külömbiségeket, s azoknak a tapasztalásokon fundált okait elő adja. Németből fordította s szükséges jegyzésekkel és magyarázatokkal, a filozofiai elmélkedésekben s egyéb tudományokban gyakorlatlanabb magyar olvasók kedvéért világosította Tsernátoni W. Sámuel*, Nyomattatott a Református Kollégium betűivel, Kolosvárott, 1795; MENDELSON Móses, *Fédon, vagy a lélek halhatatlanságáról: Három beszélgetésekbe irta német nyelven M. M. Magyarra fordítottat egy hazafi által*, Patzkó Ferentz betűivel, Pesten, 1793. Pajor fordításának cenzúráztatásáról: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 334–343. A kiadás megcsonkítása ügyében Kazinczy és Bessenyeie is szót emelt a Bihar-diószegen, 1793 szeptemberében tartott megyegyűlésen. Nagyon érdekes vetülete a kérdésnek, hogy a győri Streibig nyomda milyen komoly szerepet játszott a disputa szövegeinek terjesztésében.
- 2 BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, Itk, 78(1973), 680–686.
- 3 Yung’ Éjtzakái és egyéb munkái mellyek magyar nyelvre fordítottak Pétzeli Jó’sef által, Sreibig Jó’sef betűivel, Győrben, 1787, 140–150. [II. kötet]; Péczeli Yung-fordításának egy

1788-ban keletkezett költeményéhez (...) az eredeti [Young-Péczei-]műnek ugyanis pontosan azt a részletét választja ki, amelyben tisztá hangsúlyt kap a newtoni univerzum által implikált fenyegetés, tudniillik annak emlegetése, hogy ha az Isten nem tartaná és mozgatná a „roppant világot”, akkor „a valót az elébbeni semmisség felváltaná”.⁴

1973-as tanulmányában még ennél is élesebben fogalmaz. A Horváth Ádám költeményéből okuló Csokonai e kérdésben radikálisabbnak tetsző álláspontját „a materialista gondolat előretörésének hatásával” magyarázza, s hozzáteszi:

Pálóczi Horváth Ádám éppen egy ilyen helyzetben ijedt meg – szó szerint – a saját árnyékától is, Csokonai viszont éppen ilyen pillanatban választja programosan a (költői gyakorlatát és elméleti érdeklődését egyformán mélyen befolyásoló) „vidám természetű poéta” attitűdjét.⁵

másik helyén, az *Ötödik éjtzaka* végén (ua., I. kötet, 174–177.) is olvasható egy szakasz a lélek halhatatlanságáról: „Meg-esmérem hogy a' halál meg-alázza a' börtseket, az ország'gyözőket 's a' Királyokat; de ezek 'a' tzi fra nevek híjjába-valók, 's mivel a' mi testünknek agyagához ragadtak, el-kell velek egygyütt veszniek; de a' Lelket, a' halhatatlan Lelket ezt az Istenségnek képét, nem az élet tartja-é alatsónyságban mind addig, míg a' gyászos sírnak megnyí-lása bé-vezeti azt a' világosságnak lakó helyeibe? Óh Halál! jobb vagy te az életnél. Jövel azért, mert nállam kedves vendég lészesz. Az öregség, a' betegség, ezek a' te rettenetes postáid minden nap azt kiáltják hogy nem meszsze vagy töllem; Érzem miképpen öldozzák-el renddel azokat a' köteleket a' mellyek engem' ez élethez kötöztek. Nem sokára el-is végzik ez ő munkájokat. Már mozog a' harang, hogy siralmas szavával hívja az én temetésemre egynehány barátimat, kik aggott vénségemben meg-nem útáltak. Talán a' gyenge természet húllatni fog némely könyveket az én sír-halmomra; de a' börtsebb okosság bóldognak mon-dja azt a' ki meghölt 's hartza utánn gyözedelmi borostyánnal meg-koronáztatott. Mitsoda örömmel néki eresztem akkor a' szeleknek ezt a port a' mellyet hordozok, ama nagy napig, a' mellyenn vissza-szöllítván azt a rothadásnak méhéből, fel-öltözöm azt ditsósságban, 's meg-látom magam' a' halhatatlanságnak ragyogó fényében. Akkor győzöm-meg minden nyavalyámat. Itt végeztetnek-el minden bánatom és keserűségeim. Óh Halál! te nállad nél-kül ezek halhatatlanok lettek vólna. Te nállad nélkül híjjába-valók lennének virtussaink 's el-vesznének a' mi navalyáink. Te fizeted-meg azokért az én béremet. Sírtam én mikor e' világra szüettettem; óh mikor fogom ki-lehelleni utólsó sóhajtásomat, hogy el-végezzem ez életet melly a' következendőnek kezdete! A' valóságos élet nem innen, hanem túl kezdődik a' sírhalmonn. A' Halál meg-sért minket hogy meg-tarthasson, által üttetvén az ő keze által az ember, el-esik 's fel-kél, az ő lántzai el-öldatnak, 's szabadságba helyeztetvén, a' néki ígért Mennyei lakó-helyt el-foglallya.”

4 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 312. A belső idézet: [Pálóczi Horváth Ádám], *A' Lélek halhatatlansága felől való gondolatok a'mint azo-kat édes Atyja' halálakor szomorú szívvel rendbe szedhetette Horváth Ádám*, Streibig Jó'sef betűivel, Pápán, 1788. „Ez roppant világ, a' mellyet az ő karja ereje / Tart 's mozgat, ditsó Királyi Székének részetskéje. / Ha ezzel egy pillantásig fel-hagyna 's nem tartaná, / A' valót az elébbeni semmisség fel-váltaná.” (28.)

5 BÍRÓ, *Pálóczi Horváth...*, i. m., 685.

Lényegében ugyanígy helyezi el Horváth Ádámnak a költeményben és az 1789-ben írt *Psychologiában* kifejtett álláspontját Bogár Krisztina is 2002-es tanulmányában, amely a kanti ismeretelmélet nyomait keresi a korai magyar lélektani munkákban. Debreczeni Attila pedig – *Csokonai-monográfiájának* végén olvasható kimerítő *Halotti versek-értelmezésben*,⁶ valamint az *Orpheus* új kiadását kísérő tanulmányában⁷ (alighanem Bíró Ferencnek a Horváth Ádám visszarettenését hangsúlyozó kijelentésére reflektálva) – Horváthot Verseghyvel együtt a teológiai érveléshez „visszatalálók” sorába helyezi;⁸ a lélek halhatatlanságának kérdésén gyötrődő Csokonai 1801 utáni nézeteiről pedig azt állítja, hogy Csokonai kénytelen volt visszatérni 1793-as álláspontjához. Minden bizonnyal ahhoz a ponthoz, ahol Horváth Ádámunk „visszaretten”, és ahol Csokonai a korábban megválaszoltak hitt kérdések helyett másokat igyekezett feltenni.

Bíró Ferencsel és Debreczeni Attilával egyet kell értenünk. Horváth Ádám „ijedezésének”, „visszatalálásának” motivációi nélkül nem is lenne világos, miről beszél Kazinczy az *Orpheusban* a Horváth Ádám-tankölteményre írott jegyzete végén, és nem lenne egyértelmű, miért beszél az irodalomtörténet a saját árnyékától megijedő Horváthról:

Gyengébb Lelkek! Ne kívánkozzatok-le a' benneteket szerető Anya [ezzel talán közös felekezettükre, a református egyházra céloz? H. Z.] karjairól a' síkra! Itt állani, lépni veszedelmes: amott nyugodalmasabban ülhettek!

Az *Orpheus* 1790-es füzetében megjelent Kazinczy-(meg)jegyzés csúfolódó, hősi-esen ateisztikus indulata a mű 1788-as pápai kiadását célozza. (A *Holmi* második darabjában való megjelenés nyilvánvalóan nem jöhet szóba.) Annál érdekesebb, hogy Horváth Ádám „visszarettenésének” maga által való pontos leírását kapjuk a költemény előszavában, amelyet Szathmári P. Istvánhoz és Halász Józsefhez, a pápai, helvét konfesszióknak lévő eklézsiák szuperintendenseihez címzett:

Oh, de hát a' Böltselkedés nem-de-nem annyira meg bolondította e' a' szeme nyílt világot; hogy már nem tsak a' fél-tudósok Naturalismusra vágynak; hanem a' Tudatlanok is mindjárt böltseknek tartják magokat; ha nem úgy hisznek, mint a Keresztyén. – És már éppen e' miatt-is: nem kéntelen e' vele egy jó Keresztyén; hogy igyekezzen a' mint ereje engedi a' szédelgő fejekből ki-verní a' kételkedést; mikor már ma hólnap a' Prédikáló székből-is kéntelen leszsz a' Pap erősségekkal mutogatni, hogy van Isten, van fel-támadás, van Menny-or-

6 DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai, 1993, 197–231.

7 *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 374–379.

8 DEBRECZENI, *i. m.*, 200.

szág. De még is úgy tettik mintha el-vádoltam volna magamat előttetek, Nagy Tiszteletű Tudósok! – De most mindjárt jobban el-vádolom. – Mikor Tőled, kedves Tanítóm! az eredeti bűnnek a' lélekre-is által-származhatásáról bólts beszédeket hallottam; de véges elmének, 's romlott értelemnek tulajdonságához-képest, a' sok szép erősítő okok, 's tsalfa ellenvetések után Te-is kéntelen voltál így kiáltani fel: O Báthós! Én a' meg-foghatatlant, bóldogtalanúl, lehetetlennek gondolván lenni; válagattam a' sok Systemában, és még-is mindég tudatlan maradtam: utoljára, de már későn, hogy hitetlen-se legyek, mégis azonban meg-foghattam a' mit hiszek; a Materialistákkal azt kezdettem hinni: hogy test az a' gondolkodó valóság 's mivel már ezen értelmemet, hajdani kegyes Tanítómnak ki-nem jelenthettem; olyan ortzátlanságra vetemedtem, hogy előtted kezdettem, én Jó-akaró Nagy Tiszteletű Nagy Uram! erősíteni, és magyarázgatni; hogy a Keresztyén vallással jobban meg-egyezne azt hinni, hogy a' Lélek test természetű, mint azt hogy részetlen [értsd: *szubsztanciális*]. 'S azomban magamat tökéletesen el-hittem a' felől, hogy én jó Keresztyén vagyok: az erről szüntelen való gondolkodás utoljára arra vitt; hogy édes Atyámat kényszeriteném arra, hogy a' Szent Írásból (mellyet én-is mindenkor szentül hittem Isten beszédének lenni) muttassa-meg ki-fogás nélkül való expressioval, ki-mondással, azt, hogy a' Lélek Ens Simplex, részetlen valóság. – De a' ki vólt az én lételemnek nemző oka, a' Természetből úgy meg-győzött engemet; hogy lehetetlen vólt tovább kételkednem. És ez okozta azt hogy az én jó Atyám' halálakor írjam-le igaz gondolataimat és tsekély írásomat egyenesen Ti nektek ajánljam.⁹

Túl azon, olvashattuk, hogy Horváth Ádám „visszafordulása” nyilván nem csak absztrakt, filozófiai meggyőződésből származhat, hanem – atyja, Horváth György jó emlékezetére apellálva – egyfajta kiengesztelése is a pápai református tiszteleteseknek: Horváth éppen ezért apja érdemének tünteti fel, hogy hajdani „orcátlanságának” hátat fordított. Az önkritikaként is olvasható előszóban nagyon pontosan rögzíti korábbi véleményét, amelyet a költemény megírásával meg akart haladni. Figyeljünk oda, hogy a mentegetőzésében tagadólag ugyan, de kifejti, hogy korábban nem tartotta elégségesnek a biblikus érvek metafizikai érvekkel való helyettesítését sem, s hogy a lélek anyagiságát jobban illeszkedőnek tartotta a protestáns hittételekhez.

Kazinczy számára nem pusztán a fiziko-teológiai diskurzusban elfoglalt, valóban nagyon óvatosan kijelölt saját pozíciójának rögzítése volt a lényeges abban, hogy megfeddte Horváth Ádámot. A lélek halhatatlanságáról szóló érv-típusokban – ahogy Horváthtól az imént idéztem: „a' sok Systemában” – voltaképpen esztétikai koncepciók is rejtőzködhettek. Egyáltalán nem véletlen, hogy Kazinczy megjegyzése egy Horváth Ádámhoz írt, az *Orpheus*ban közölt verses levél betétjének, a Kazinczy által archaizáló nyelven megírt, később a Kazin-

9 [PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM] 1788, 4–5.

czy-versek közé *Keresztes Bálint* címen bekerült románcnak a függeléke, tulajdonképpen a románc egyik sorához kapcsolódik.¹⁰

A vers szentimentális hangja ugyanis nem egyszerűen a szentimentális költészet én-reprezentációjának megszólaltatása: a megszólalt itt nem lehet sem a költő hangjaként értelmezni, sem az olvasó nem azonosulhat könnyen a vers lírai *énjével*,¹¹ hanem az olvasónak egy régműltből megszólaló *ént* kell imaginatív módon feltételeznie. Ezt az eltávolítást fokozza a retorikai szerepek váltogatása is: Kazinczy Horváth Ádámnak írott episztolája vált át a lovag hangját imitáló románcba, majd vissza a Kazinczy-episztolába; de eltávolító hatást kelt az *Orpheus*ban megjelent dalbetét archaikus nyelve és gótbetűs szedése is. (Az archaizálás és a retorikai-tipográfiai váltások sikerét mutatja, hogy Földi János például valóban XIII. századi szöveggént olvasta a *Keresztes Bálintot*).¹² Az érzelmek illetően megjelenítése Kazinczy részéről sajátos kísérletnek tekinthető: a XVIII. századi líraesztétikáknak az egyik kulcskérdése kerül itt elő.

Charles Batteux – akitől Faludi Ferenc is fordított¹³ – arisztotelészi alapozású mimézis-esztétikájának¹⁴ (amely a művészeti ágakat, a képzőművészeteket, a zenét, a költészetet a természet utánzására vezette vissza) egyik legérdekesebb tézise a lírai költészet mimetikus jellegére vonatkozik. Batteux a lírát az *emberi természet*, azaz az *érzelmek* utánzásaként (*Nachahmung*) írja le, az érzelmet pedig a lélek megismerő tevékenysége következményének. Munkájának két német fordítása is volt, az egyik a Schlegel fivérek édesapjáé,¹⁵ ebből idézek:

Unsre Seele erkennt, und das, was sie erkennt, bringt eine Empfindung in ihr hervor. Die Kenntniß ist ein Licht, das sich über unsre Seele ausbreitet, die Empfindung ist eine Bewegung, welche sie thätig macht. Die eine erleuchtet, die andre erhitzt; die eine zeigt uns den Gegenstand, die andre treibt uns zu demselben, oder neigt uns davon ab.¹⁶

10 KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 2) 82–84, 265–268.

11 Bettine MENKE, *Ki beszél? A beszélő én alakzata a retorika történetében = Figurák*, szerk. Füzi Izabella, ODORICS Ferenc, Bp., Gondolat – Pompeji, 2004, 87–118.

12 KAZINCZY, *i. m.*, 265.

13 *Faludy Ferenc költeményes maradványai*, Egybe szedte, s elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a magyar költeményes gyűjtemény öregbítésére RÉVAI Miklós, 1–2, Győrött, 1786. Strajbig József betűivel.

14 Charles BATTEUX, *Traité des beaux arts réduits à un même principe*, chez Durand, Paris, 1747.

15 Charles BATTEUX / Johann Adolf SCHLEGEL, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*, Aus dem Franz. übersetzt u. mit e. Anhang einiger eigenen Abhandlungen versehen, in der Weidmann'schen Handlung, Leipzig, 1751.

16 *Uo.*, 52.

Az értekezés egy későbbi fejezetében arról beszél, hogy az esztétikai ítéletalkotás hogyan függ az ember életkorától. Itt részletesebben kifejti a lélek, az érzékszervek és az érzelmek viszonyát:

Wenn in der ersten Tagen des Lebens die Seele, als über ihr Gefängniß erstaunt, einge zeit lang in einer gewissen Dummheit und Betäubung verharret: So ist das sein Beweis, daß sie nicht eher erwache, als die sie zum Gebrauche ihrer Vernunft zu gelangen anfangt. Sie setzt sich alsbald durch die begireden de Bewegung, welche aus dem Bedürfnisse entspringen; die Gliedmaßen erinnern sie, daß die Befehle auszustellen habe, und die Gemeinschaft des Leibes mit der Seele wird durch die gegenseitiges Eindrücke des einen Theils auf andern gegründet. Von diesem Zeitpunkte an erkennt die Seele stillschweigend alle ihre Kräfte; sie bereitet dieselben zu, und macht Versuche mit ihnen. Sie sammelt durch den Dienst der Augen, der Ohren, des Gefühls, und der andren Sinne die Kenntnisse und Begriffe ein, die der Vorrath sind, mit welchen sie sich auf ihr künftiges Leben versieht. Da bey diesen erworbnen Gütern die Empfindung die Herrschaft führt, und allein thatig ist: So muß sie schon einen unendlich weiten Weg zurück gelegt haben, ehe die Vernunft auch nur den ersten Schritt gethan hat.¹⁷

Batteux munkája komoly hatással volt a korszak nálunk is közkézben forgó poétikai-műfajelméleti kézikönyvére, Eschenburg *Entwurfjára*.¹⁸ Eschenburg a bevezetőben – ahol többször is hivatkozik Batteux-re – az esztétika tudományát „eigentlich philosophische und größtentheils psychologische Disciplin”-ként emlegeti, a bevezető végére illesztett bibliográfiában pedig Tetens, Sulzer, Eberhard, Campe és Herder munkáit jelöli eszmeifuttatásai forrásául.¹⁹ Batteux szellemében ő is a költő lelkét kitöltő, szenvedélyes érzelmek kifejeződésének nevezi a lírai költészetet:

Lyrische Poesie ist sinnlich vollkommener Ausdruck leydenschaftlichen Gefühls, welches die ganze Seele des Dichters einnimmt, auf die Einbildungskraft desselben lebhaft wirkt, und nach dem Gange derselben seine Ideenfolge leitet...²⁰

17 *Uo.*, 116–117.

18 Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bey Vorlesungen*, Friedrich Nicolai, Berlin und Stettin, 1783.

19 Érdemes szó szerint idézni Eschenburgnak a bevezető 10. részéhez csatolt bibliográfiát (9.): „Vergl. TETENS *Philosoph. Versuche über die menschliche natur*; (Leipz. 1777. 78. 2 Bde. gr.8.) B.I. S.166 ss. – SULZER’s *Verm. Philos. Schriften* (Leipz. 1775. 81. 2 Bde. gr.8.) B.I. Abh.VII. – EBERHARD’s *Allg. Theorie des Denkens und Empfindens*; Berl. 1776. n. Aufl. 1786.8. – CAMPE’s *Empfindungs- und Erkenntnißkraft der menschl. Seele*; Leipz. 1776.8. – HERDER *Vom Erkennen und Empfinden der menschl. Seele, Bemerkungen und Träume*; Riga 1778.8.”

20 ESCHENBURG, *i. m.*, 156.; bővebben: *VII. Lyrische Poesie*, 156–178.

A Batteux–Eschenburg-tételek lenyomatát olvashatjuk Schedius Lajos 1804-ben keletkezett *Esztétikájában* is:

Általában véve azonban az emberben mint szubjektumban nincs semmi szükségyszerűség, azaz ilyen módon szükségyszerű törvényektől függő dolog, kivéve az emberi nem karakterét, azaz *az emberi természetet*, úgymint az ember sajátos ember mivoltát. Ha tehát a költő bizonyos érzéseket akar bennünk kelteni, olyan érzéseket kívánjon felindítani, melyek nekünk, úgymint embereknek, sajátjaink. Olyan formákat alkosson saját maga mintájára, és olyan érzéseket ábrázoljon, melyekről tudja, hogy nem csak hozzá magához, mint egyedi, meghatározott emberhez illenek, hanem minden emberhez, amennyiben emberek.

Ebből következik a költői műalkotás második szükséges követelménye: tudniillik annak a tárgynak, amelyet a költő ábrázol, vagy legalább az ábrázolásnak magának szükségyszerű összekapcsolása *az olvasók érzéseivel*, avagy *az emberi lélekkel*.²¹

Könnyű belátni, hogy a lélek anyagi vagy szubsztanciális létének, halandó vagy halhatatlan voltának kérdése a korszak diskurzusában esztétikai probléma is.

Elvont értelemben a test-lélek dichotómia egy sajátos teológiai fogalmisággal leírt, antik és skolasztikus eredetű jeleméletet is magában foglalhat: a XVIII–XIX. század fordulóján a nyelvfilozófiának is megvan a maga lélek halhatatlansága-polémiája, ami a *jelölt–jelölő* koncepciók sokaságától, a lélek anyagiságának párhuzamaként felfogható humboldti *külső forma / belső forma* tételéig terjed.

Az érzékenység korának magyar irodalma szempontjából azonban nyilván nem ez a legfontosabb probléma. Nem közömbös sem a szentimentális irodalom mint az *emberi természetet, érzelmeiket* – vagy a korszak fogalmaival élve a *gondolkodó és érző lelket* – megjelenítő irodalom, sem az olvasás során létrejövő befogadói tapasztalat számára, hogy a pusztulás, a halál metaforikájára épülő szentimentális beszédmódok felé mennyire különböző értelmezői perspektívákat nyit, ha a filozófiai-ideológiai prepozíciók szerint a test halálával a lélek is megszűnik, illetve ha fennmarad létezésének ígérete.²² E tekintetben aligha van különbség a szentimentális líra és a szintén a hangkölcsonzés retorikájára épülő, egyes szám első személyű, lírizáló elbeszélői formák, a levél- és naplóregények között. A szentimentális lírában ez a kettős, érzelmileg felfokozott remény/reménytelenség jelenik meg. A távollét és a távollét feloldásának reménytelensége szólal meg a Horváth Ádámnak szóló Kazinczy-románban is. A *Keresztes Bálint*ban a remény grammatikai helyettesítéseként értett feltételes mód a lírai ének tulajdonképpen

21 *Doctrina pulcri: Schedius Lajos János széptani írásai*, szerk. BALOGH Piroška, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2005, 91. Schedius *Esztétika* című művét Balogh Piroška magyar fordításában idézem.

22 Csokonai boldogságfilozófiájáról: DEBRECZENI, *i. m.*, 17–36.

egyik attribútuma, a vers zárata pedig illuzórikus, hiszen a hazaérkezést ígérő isteni jel, a halál utáni, túlvilági boldogságra is utalhat.

S addig dudolnaam énecemet
Míg megszanuaan esdeklesemet
Kis kamarádba befogadnaal
S eoledbe niuguó helyet adnaal (...)

S ím tisztúlni látom az eget,
S rám a' nap víg sűgárt ereget,
Azt jelentuen hogi nem sokára,
Vissza-visz az Isten Thornára.²³

A befogadó esztétikai-ideológiai pozíciójának függvénye, hogy a verset Bálint lovag és Margit asszony halál utáni életben való egyesülése reményében tartja-e tragikusnak, vagy az a fenyegető lehetőség, hogy a lovag *sohasem* látja viszont szeretett feleségét – a lélek halandóságának esztétikai kontextusában – ettől a reménytől is megfosztja a vers olvasóját.

A lírai én-konstrukciók és a halál viszonyának megítélésében aligha közböbös, hogy az olvasó hogyan foglal állást az interpretáció során: halhatatlan-e a lélek, vagy nem, vagy – a Mendelssohn-mű harmadik beszélgetésének is ez az egyik legfontosabb problémája – emlékszik-e a halhatatlan lélek a halál után a hátrahagyott életre, vagy sem. Tóth Ferenc 1804-es, protestáns *Dogmatica theológiája* így fejt ki a Horváth Ádámra és Kazinczyra nézve „kötelező”, egykorú protestáns álláspontot:

CLXIII. §. *Olly' Halhatatlanság lesz ez, mellyben a' Lélek maga magát tudni (sui conscius) fogja. A' Lélek olly' halhatatlansággal bír, mellyben az maga magát tudni fogja. E kettőt tesz: vagy azt, hogy a' Lélek azt tudni-fogja, hogy ő van, hogy ő Szabadsággal bír, hogy ő benne erköltsi törvény van, és ő a'szerént cselekszik. – Vagy azt, hogy a' Lélek tudni-fogja az ő régi földi Életét.*²⁴

Pálóczi Horváth Ádámnál ez így szerepel:

Mert van olyan tehetsége a' részetlen Léleknek,
A' mit az ember hív lelki ismértenek.
Az Isten ő maga helyett azt tette Biróvá itt,
Hogy a' *Lélek tudja magát, és a' maga munkáját.*²⁵

23 KAZINCZY, *i. m.*, 266–267.

24 TÓTH, *i. m.*, 613.

25 [PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM] 1788, 19. (Nem érdemes elhallgatni, hogy Horváth Ádám milyen

A lélek halhatatlansága problémájának esztétikai vonatkozásai tekintetében – közbevetőleg – nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a lélek testtől való elválásának lehetőségét az egykorú közhiedelem más, a szépirodalomban gyakran megjelenő helyzetekben is fellelni látja. Tóth Ferenc munkájának következő fejezetében (CLXIV. §.) például a lélekvándorlás („*Metempsychosis*”), a halál után a feltámadásig alvó lélekben hívők („*Psychopannychiták*”) példáit veszi sorra bibliai példák alapján. De hétköznapi példái is vannak, olyanok, amelyek talán éppen a szépirodalmi műveket olvasók kétségeit igyekeznek eloszlatni:

Mindazáltal a' nem képtelenség, hogy a' Lélek a Testtől-való elválásakor egy kevésbé olly' állapotba esik, mellyben magára nem eszmél; mert a' Halál által esett erőszak igen nagy változást tehet rajta. E' Világonn-is van olly' állapotbann a' Lélek p. o. Álomkor, elájuláskor, megijedéskor, szédelgéskor...²⁶

Ha jobban megnézzük, Horváth Ádám *A lélek halhatatlanságáról* szóló költeménye dogmatikai érveivel a lélek halhatatlanságát állító olvasatot kínálja fel az érzékenység kora olvasójának. A bevezetőben bevallott, korábbi, „a' Lélek test természetű”-vitapozícióhoz csatlakozó versolvasó „kétszeres” tragikumtapasztalattal találkozna: úgy nemcsak a földi életet lezáró vég, de a halál után nem folytatódó túlvilági élet, a „semmisség” is fenyegeti az empátikus olvasásmódokat. Amit azonban jobban meg kell gondolnunk: Kazinczy szelid köztökdése a megjegyzésekben – utóbb, 1827-ben ezt írja Toldynak: „Horváth Ádám emlékezete előttem kedves ugyan, de iszonyodom verseitől”²⁷ – nem arra vonatkozik, hogy Horváth Ádámnak *A lélek halhatatlansága felől való gondolatokban* kifejtett, teologizáló álláspontjával szemben Kazinczy a fiatal Horváthhoz hasonlóan egyértelműen anyagelvű esztétikát hirdetne.

Kazinczy jegyzései utolsó mondatának szóhasználata – „Itt állani, lépni veszedelmes: amott nyugodalmasabban ülhetek!” – azt az értelmezésmódot tekintti értékesebbnek, amely nem a teológiai patternek nyomán dönt a műértelmezésben, hanem megtartja egymás mellett a két ellentétes tragikumfelfogást (például a *Keresztes Bálint* esetében), s az olvasóra bízva a döntést a lélek halhatatlanságának megítélésében, sőt megengedi, hogy az olvasó ne döntsön, vagy hogy saját esztétikai-filozófiai „systemát” alakítson ki magának a vers értelmezéséhez.

Az érzékenység magyar irodalmában az emberi természet, az emberi lélek, az érzelmek imitációjának problémája lényeges kérdésnek tűnik, különösen az

„pattogós”, 8/7-es táncritmusban írta meg filozófiai költeményét; a forma a Himfy-stófa egyik előzményének tekinthető!

26 TÓTH Ferenc, 624.

27 *KazLev* XX, 371. Idézi GERGYE László = KAZINCZY, *i. m.*, 265.

egykorú esztétikai diskurzusok kontextusában. Érdemes újragondolni például azt is, mennyire szorosan kötődik ehhez teológiai-esztétikai háttérhez a *Fanni hagyományai* vallásos szövegrétege. Aligha találhatunk jobb példát az esztétikai-teológiai-filozófiai-pszichológiai vita színrevitelére, mint Fanni és Józsi első regénybeli párbeszédét:

„Mint a' Test a' Lélektől, úgy esik megválnom a' Kisasszonytól!” (...)

„Hiszi az Úr a' Feltámadást?...” (...)

„Ha a' Kisasszony reménylenem engedi – hiszem.” (...)

„Aki hiszen – idvezül... Mennyünk!...”²⁸

Ugyanílyen fontos példák a halált mint vőlegényt, a közelgő halálban pedig boldog, új életet váró Fanni vallásos-mitológiai ihlettségű mondatai a regény utolsó bejegyzéseiben.²⁹ A regény nyilvánvalóan olyan közönségnek szól, amelynek értelmezői horizontján ott van egy újraértelmezett, (protestáns) teológiai alapozású hittézis a lélek halhatatlanságáról. Semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a *Fanni* regénykoncepciójának kidolgozásában, s talán a megírásban is az eddig vélelmezettnél fontosabb szerepe lehet a Mendelssohn *Phaidónját* fordító Pajor Gáspárnak.

A másik érzékletes példa – a *Fanni*hoz képest ebben az értelemben „ellenpélda” – az *Adolphot* fordító Kazinczyé. Bácsmegyey levelében kétségkívül a test halálának tragikus materialitásáról és anyagként való újratereptődéséről beszél, és mintha a regényhős kéjelegne abban, hogy nem követheti halála utáni sorsát:

Nyílik az én sírom. Az anya-föld meg-nyitja kebelét, hogy el-fogadjon. Ezer Atomus várja már szomjan véretem, hogy belőle életet, 's bimbókra-fakadást szívjon. Bár Mantzi tépné-le azokat a' virágokat, a'mellyek abból támadnak, millyen szépen illatoznának meljén 's ha majd tsüggedő fővel függenének-le, 's hervadnának, 's a' kis Tsetsemő parányi kézzel játszodna vélek, 's mosollyogna, – talám így szóllana hozzá: Mosolyogsz? – Rettegj! ez a' virág annak vérével hí-zott, a' ki engem' szeretett, 's miattam meg-hólt. [*Buda, Decemb. 11dikén*]³⁰

28 *Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 68–71, 179–191, 260–280. Az idézet helye. 260.

29 A halál mitikus olvasatáról – a halált Ámor személyesíti meg – lásd: SZILÁGYI, *i. m.*, 382–383. Vö. *Herdernek paramythionjai. Által tette Kazinczy Ferenc*, Széphalmy Vincénél, Széphalom, 1793.

30 KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei (1789)* = Uő, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009, 164.